

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

Джерела та література:

1. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М. В. Довнар – Запольского, под ред. А. И. Ярошевича. Изд. I-е. – К., 1913. – С. 14; 2. Зміни в етнічній структурі населення та розвиток поземельних відносин у Волинській губернії другої половини ХІХ — початку ХХст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.П.Шмид; Ін-т історії НАН України. - К., 2010, 16 с. - укр.; 3.Павлюк В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст. Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 01. – Острог, 2000. – 164с. 4. Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. - К., 1898 – С. 4-5; 5. Зміни в етнічній структурі населення та розвиток поземельних відносин у Волинській губернії другої половини ХІХ — початку ХХст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.П.Шмид; Ін-т історії НАН України. - К., 2010, - С.13; 6. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. - С. 81;7. Поляков І. Вказ. праця. – К., 1898. - С. 8; 8. Поляков І. Вказ. праця. – К., 1898. - С. 8-10; 9. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863 – 1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 256 – 257; 10. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) – К., 1999. – С.135; 11. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 90 – 92;12. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640; 13. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.2. – К., 1962. – С.240; 14. ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 90 – 92; 15. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640; 16. ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 92 – 93; 17. ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 95; 18. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир, 1913. – С. 40 – 41; 19. Лазанська Т. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 22; 20. Павлюк В. Вказ. праця. – Острог, 2000. – С. 11; 21. Лазанська Т. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 124; 22. Нестеренко О. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в кон. ХІХ – нач. ХХ века. – М., 1954. – С. 137; 23. Поляков І. Вказ. праця. – К., 1898. – С. 8; 24. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 53.

Олена Стадник

Становище польського населення Поділля в кінці ХІХ ст.

Україна є поліетнічною державою, тому на сьогоднішній час важливим завданням є докладне та неупереджене вивчення історії народів, що проживали на її території. Наразі однією з найчисельніших у нашій державі є польська національна меншина. В Україні проживає 144,1 тис. поляків, що складає 0,3% всього населення[25]. Його спільна історія та тісні зв'язки з корінним населенням викликають посилений інтерес до вивчення минулого польської меншини.

Поділля – це регіон, де тісно перепліталися національні, економічні, політичні та культурні інтереси різних народів, і саме тут проживала найбільша кількість поляків, які відігравали помітну роль в соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті краю. Тому необхідно досліджувати незаангажовану історію польського населення для зняття ідеологічних міфів, що часто породжували ворожнечу між українцями і поляками. ХІХ ст. є показовим у тому значенні, що поляки та українці опинилися у схожій ситуації – в умовах підпорядкування російському самодержавству, яке прагнуло нівелювати всі національні прояви, асимілювати та знищити обидва народи.

За II та III поділами Польщі Правобережна Україна відійшла до складу Російської імперії. На землях колишнього Подільського воєводства за адміністративно-територіальною реформою, проведеною у 1796 – 1804 рр. було утворено Подільську губернію. Вона обіймала загальну площу 42,1 тис. квадратних кілометрів і поділялася на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський. За даними першого загального перепису населення Росії, проведеного у 1897 р., тут проживало 3,02 млн. жителів, з яких 88% складали українці, решту становили євреї (12,2%), росіяни (3,3%), поляки (2,3%), молдавани (0,9%) та німці (0,1%) [21, с. 188 –

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

190]. Перше місце за кількістю етнічних поляків займав Проскурівський повіт, де вони становили 33%, друге місце займав Кам'янецький повіт – 18%, третє – Ушицький та Летичівський – по 17%, у Вінницькому і Ямпільському нараховувалося по 12%, у Могилівському – 11%, найменше поляків проживало у Гайсинському повіті (2%) [1, с. 122 – 124].

В загальному по Правобережжю польське населення складало 480 – 485 тис. осіб, що становило 9% всього населення [17, с. 44]. Однак, не зважаючи на очевидну меншість, воно зберігало риси замкнутої корпоративної общини та займало ключові позиції в економічному, політичному та культурному житті регіону. Зокрема, в другій половині XIX ст. майже 93% поміщиків і орендарів приватних маєтків були з числа польської шляхти. Становище польської меншини посилювалося і тим, що до 30-х – 40-х рр. XIX ст. тут діяли окремі положення Литовських статутів, Конституції Королівства Польського, а польська мова залишалася домінуючою у діловодстві, судочинстві та спілкуванні. Так, у Вінниці продовжували діяти польські судово-адміністративні установи – гродський суд, у якому розглядалися кримінальні справи, земський (цивільний) та старостинський посередницький суд. Привілейоване становище мали також польська освіта та римо-католицька церква. На Поділлі діяла римо-католицька дієцезія з консисторією у Кам'янці-Подільському, яка об'єднувала 101 костюл і 41 каплицю з 195725 парафіянами, а протягом 1810 – 1830 рр. було споруджено ще 25 костюлів [4, с. 16].

Після польського повстання 1830 – 1831 рр. царський уряд розпочав широкомасштабний наступ на дворянську автономію, кінцевою метою якого мала стати повна русифікація краю. Державна влада у містах передавалася поліцмейстеру (він же – городничий), якого призначали переважно з росіян [27, с. 167]. Протягом 30 – 50-х рр. XIX ст. проводилася політика декласації польської шляхти. Ті, хто мали підтвердження геральдичних комісій у російському дворянстві, були поділені на категорії спадкових і особистих дворян. На Поділлі поляків – спадкових дворян у містах нараховувалося 1748 осіб, у повітах – 9859, особистих – відповідно 1080 і 787 [20, с. 87].

Нова хвиля репресивної політики царизму розпочалася післясічневого повстання 1863 р. Майже всіх поляків було звільнено з державної служби, ці посади відтепер пропонувалися громадянам православного віросповідання [30, с. 82]. Польському дворянству було заборонено вибирати своїх представників до дворянських зборів, не дозволялося використання польської мови не тільки в діловодстві, а й у навчальних закладах та спілкуванні, було проведено конфіскації маєтків, ліквідовано більшу частину католицьких церков та монастирів, а 86 осіб депортовано [3, с. 41]. У найгіршому становищі опинилися ті, хто виступав на боці повсталих або ж надавав їм підтримку, їх було віддано до військово-польового суду. Серед відомих постатей Поділля це К. Підвисоцький, К. Костюшко та Н. Гаєвський [8, арк. 49]. Розпочалися і заходи по обмеженню польського великого і середнього землеволодіння – основи польського впливу на Правобережній Україні. В Подільській губернії польським поміщикам належало 9/10 земельної власності, об'єднаної в 5493 великих і середніх маєтків і 2,6 млн. кріпосних селян, їх питома вага складала 89% стосовно загальної кількості поміщиків. [23, с. 8].

Основні земельні угіддя належали магнатам – тим дворянам, які мали більше 2 тис. кріпаків. В губернії нараховувалося 10 магнатів, найбільш заможними з яких можна назвати А. Чарторийського, який мав 17,5 тис. кріпосних селян, М. Радзивілла, якому належало 12203 кріпосних, О. і В. Потоцькі – 11 тис. кріпаків [18, с. 140]. Найбільш чисельною була група середніх і дрібних поміщиків, у їх володінні знаходилося від 50 до 500 кріпосних селян. Серед них – А. Дружбіцький – 158 душ, І. Жеранський – 139 душ та ін. Магнатам і шляхті належали цілі міста і містечка – Сатанів, Городок, Ярмолинці, Меджибіж, Шаргород. Крім того, вони володіли цукроварнями, млинами, гуральнями і загалом контролювали 54% виробництва у приватному секторі [16, с. 32]. Наприклад, у власності поляків перебувало 4/5 усіх цукрових заводів краю [23, с. 8].

Однак після польського повстання 1863 р. Росія ввела обмежувальне законодавство щодо земельної власності польської шляхти. 15 березня 1863 р. було видано циркуляр про накладання секвестру на маєтки осіб, причетних до повстання. Право вирішувати питання, пов'язані з секвестром земельних угідь і майна, належало генерал-губернаторам, а польські маєтки на пільгових умовах і за низькими цінами уряд продавав російським поміщикам та чиновникам. 23 липня 1863 р. вийшов царський указ, яким передбачався

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

обов'язковий викуп українськими селянами наділів, які були у їх користуванні, але належали польським землевласникам. Той, хто бажав придбати землю, мав бути православним, отже, поляки-католики були позбавлені такої можливості. В січні 1864 р. було прийнято закон, за яким на польські маєтки та господарства накладалося обов'язковестягнення 10%-гоподаткувідприбутку у грошовому еквіваленті. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Безак 25 серпня 1866 р. повідомив про сумизборуподатку по губерніях. За цимпоказникомПодільськагуберніязаймалатретємісце, вінсклав 371257 крб. 15 коп. [5, с. 262].5 березня 1864 р. було видано ще один закон, що стосувався земельної власності – закон про пільгове придбання особами російського походження казенних земель і приватних маєтків у Південно-Західному краї. Таким чином частина конфіскованих і секвестрованих земель польських поміщиків, які були причетними до повстання, перейшла до рук російських землевласників [24, с. 160 – 161]. 10 грудня 1865 р. законом «Про заборону купівлі нових земель особам польської національності» польським поміщикам 9-ти західних губерній, зокрема, Подільської, заборонялося купувати і продавати землі. Отримувати їх мали право винятково прямі спадкоємці. Для одержання свідоцтв на право купівлі землі, що видавався губернатором, покупець повинен був зазначити, що він не є підставною особою від поляків і євреїв. В результаті польські поміщики втратили близько половини своєї земельної власності у регіоні[15, с. 127].

У січні 1866 р. були створені комітети для перевірки прибутків і здійснення таксації польських маєтків. За допомогою таких заходів протягом десяти років після придушення повстання у польських землевласників було реквізовано 144 маєтки загальною площею 132050 дес. землі [19, с. 239 – 240]. На цьому репресії не припинились. В березні 1891 р. вийшов царський указ про заборону набувати земельну власність у межах Російської імперії іноземним підданам та тим, що мали її у Австрії та Пруссії, інакше їх маєтки підлягали конфіскації. В результаті аристократичні роди, щоб зберегти іноземне підданство, виставляли свої маєтки на продаж або мали набути статусу підданства Російської імперії. Так вчинили В. Грохольський, Ю. Потоцький, М. Замойський та ін. знатні роди Поділля.

Однак, не зважаючи на такі жорсткі заходи, витіснити польське землеволодіння з подільського регіону російським властям так і не вдалося. На 1896 р. в губернії у власності поляків перебувало 51,95% земель проти 48,05% російських та українських [28, с. 46]. Навпаки, більшість польських землевласників «...незважаючи на часткове винищення, переслідування, модернізувала свої господарства, подвоїла статки, підвищила культурний рівень». Це можна пояснити, по-перше, великими розмірами польського землеволодіння, а, по-друге, тим, що поляки-власники швидко пристосовувалися до умов капіталістичного розвитку і застосовували нові методи господарювання. Вони вирощували кращі сорти цукрового буряка, пшениці, вівса, розводили породисту худобу, займалися селекційною роботою. Серед таких господарств можна назвати насінневе господарство К. Бушинського та М. Лонжинського, заснованеу маєтку Немерче Могилівського повіту, «Баштаньовка» Ольгопільського повіту В. Єловицького, господарство братів Якубовських у Ямпільському повіті [22, с. 19 – 21].

Крім економічної та політичної розправи самодержавство здійснювал онаступ на релігійні та культурні позиції польського населення. Насамперед царат прагнув обмежити діяльність римо-католицької церкви, яка була основою духовності поляків.

У Подільській губернії нараховувалося 262738 католиків, однак тільки в 6-ти римо-католицьких парафіях 100% становили етнічні поляки. В решті парафій велику питому вагу мали католики-українці (коженчетвертий), а 3 парафії, наприклад, Тульчинська, були повністю українськими [11, арк. 15 – 18]. Однак національність зазвичай визначали за вірою, тому усіх римо-католиків ототожнювали з поляками.

Ще в 30-х рр. XIX ст. на Поділлібулозакрито 19 католицьких монастирів та видано спеціальнерозпорядження про нагляд за католицькими священиками і про цензуру їх проповідей. Поліція мала одразу ж повідомляти про випадки крамоли [7, арк. 2]. Напочатку 40-х рр. Було здійснено секуляризацію нерухомості латинської церкви. Після 1863 р. Репресії проти церкви посиллися.

В другій половині XIX ст. функціонування системи управління католицької церкви на Поділлі було поставлено під тотальний контроль з боку імперських державних структур, вона перебувала під пильним наглядом київського, подільського та волинського генерал-

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

губернатора. Тільки з його дозволу могли засновуватися нові костельні та каплиці, призначатися ксьондзи на посади у парафіях та викладачі до семінарій. У 1864 р. В губернії було закрито ряд католицьких монастирів. Зокрема, перестав існувати кармелітський кляштор у Кам'янці-Подільському. Його костель перебудували у православний кафедральний собор. Було ліквідовано також монастир візирок у Кам'янці, общини сестер милосердя в Городці та Теплику. Фактично на Правобережжі залишилося тільки 2 католицьких монастирі – Вінницький і Ходорківський. У 1866 р. було знищено Кам'янецьку єпархію. В царському указі від 5 червня 1866 р. зазначалося: «Визначаючи корисним Кам'янецьку римо-католицьку єпархію ліквідувати, звільняємо єпископа Фіалковського із посади начальника єпархії, наказуємо церкви, які належать до Кам'янецької римо-католицької єпархії, приєднати до відомства єпархії Луцько-Житомирської» [14, с. 108]. Все її нерухоме майно і капітал були передані у розпорядження державної скарбниці, туди ж повинні були надходити і церковні збори. Також у Кам'янці перестали існувати католицькі капітула і консисторія. Одночасно із закриттям католицької кафедри припинила роботу семінарія, де навчалося на той час 19 майбутніх католицьких священників.

Священикам не дозволяли здійснювати обряди поховання померлих католиків на місцевих православних кладовищах, часто заборонялося хрестити дітей за латинським обрядом та вступати у шлюб з католиками православним. Багато ксьондзів та ченців було скарано на горло чи заслано до Сибіру. Римо-католицькому духовенству заборонялося відкривати школи та навчати дітей польської мови. Так, наприклад, було закрито парафіяльні католицькі школи у маєтках О. Потоцького та Ч. Ярославського. Кількість католиків у Подільській губернії скоротилася з 214398 осіб у 1862 р. до 206849 у 1865 р. [6, арк. 144]. До 1890 р. у Подільській губернії залишилися тільки Вінницький капуцинський монастир, 94 костельні, 78 каплиць, 110 ксьондзів та 10 ченців [9, арк. 206].

Царизм рішуче боровся із розширенням сфери вжитку польської мови. Як надзвичайну подію розцінював він будь-які легальні чи таємні спроби організувати її вивчення. Так, коли властям стало відомо, що писар волосного управління Балтського повіту Бакшинський влаштував у себе вдома школу для вивчення польської мови, поліція відразу ж закрила її, а вчителя Грожибовського заарештувала [12, арк. 5]. 28 червня 1867 р. подільський губернатор підписав розпорядження повітовим справникам, мировим посередникам і поліцмейстерам про заборону вживання польської мови при оформленні розрахункових документів, зобов'язань, контрактів між польськими дворянами, з одного боку, і селянами, міщанами-християнами та євреями, з іншого, так як «відчувалося прагнення польських поміщиків привчати простий народ до польської грамоти» [10, арк. 17].

15 червня 1864 р. було видано таємний циркуляр про заборону друкувати і продавати польські букварі для викладання польської мови та встановити «таємний нагляд з метою попередження появи будь-де для продажу вищезгаданих букварів та посібників» [26, арк. 1, 2]. Те саме спостерігалось і з польськими школами. 31 травня 1865 р. губернатор краю надіслав циркуляр, в якому кваліфікував школи, де викладання велось польською мовою або вони утримувалися поляками, як «оплот польської пропаганди». У цьому ж документі наголошувалося на необхідності їх закриття та повідомлялося, що у випадку допущення повітовими справниками існування польських навчальних закладів на своїй території їм загрожувало негайне усунення від виконання службових обов'язків. На місці польських шкіл, як правило, відкривалися школи з російською мовою навчання.

Особи польської національності, які відбували покарання за участь у повстанні, знаходилися під пильним поліцейським наглядом. Так, 19 травня 1882 р. віце-губернатор Поділля Глінка наказав повітовим справникам стежити за дворянином Т. Гдовським, колишнім політичним засланим, який прибув до губернії для вирішення своїх майнових справ [13, арк. 18].

У цих умовах польська національна меншина до кінця XIX ст. не створила жодної політичної партії, впливової громадської організації чи руху, яка б ставила за мету боротьбу проти насильницької русифікації та асиміляції, однак здійснювала пошук можливостей для збереження свого ідеологічного впливу. Її представники займалися нелегальним поширенням політичної, навчальної та художньої літератури, відкриттям таємних польських шкіл та просвітницькою діяльністю. Об'єднуючими факторами для польської громади стали також домінування польської мови у своєму середовищі та будинки відомих польських

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

родин, що були культурно-просвітницькими осередками. Наприклад, у 1870-х рр. таким осередком став дім відомого лікаря, письменника та краєзнавця Ю. Ролле [2, с.4].

Отже, факти засвідчують, що в кінці XIX ст. російський уряд проводив послідовну політику асиміляції поляків, викорінення їх національних традицій. Здійснювані самодержавством заходи передбачали знищення поляків як нації і були спрямовані на витіснення польського елемента з усіх сфер суспільного життя, на монопольне утвердження російського колоніального режиму на Поділлі.

Джерела та література:

1. Антонович В.Б. Польско-русские отношения в XVIII в. в современной польской призме // Киевская старина, 1882. - №4; 2. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 333 с.; 3. Білобровець О. М. Діяльність польських благодійних організацій на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2011; 4. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863 – 1914 рр.: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К, 2006. – 23 с. 5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціетнічних конфліктах. – К, 1998. – 337 с. 6. ДАЖО. – Ф.70. – Оп. 1. – Спр. 70. 7. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4368. 8. ДАХО. – Ф. 228. – Спр. 3470; 9. Там само. – Спр. 4281; 10. Там само. – Спр. 4626; 11. Там само. – Спр. 8199; 12. Там само. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1636; 13. Там само. – Спр. 5883. 14. Історія релігії в Україні (у 10-ти т.). – Т. 7. – К, 2002. 15. Козій О. І. Репресії російського уряду проти польської шляхти після повстання 1863 р. // Національні меншини Правобережної України. – Житомир, 1998. 16. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (політика національнтх меншин на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К, 1997. – 87 с.; 17. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917) // УІЖ. – 1997. - №2. 18. Марахов Г. Н. Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-е годы XIX в. – К, 1979. – 151 с.; 19. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – 260 с. 20. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – Каменец-Подольский, 1902. – 112 с. 21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1887. – СПб, 1904. – Вып. XXXII. – Подольская губерния. – С. 188 – 190. 22. Подольский хозяин, 1916. - №7 – 8. 23. Саченко С. Статистические очерки Подолии. Т- Каменец-Подольский, 1906. 24. Теплицький В. П. Реформа 1961 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті рр. XIX ст.). – К, 1959. – 308 с. 25. Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня. 26. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 491. 27. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні. – К, 2005. – 616 с.; 28. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К, 1997. – 346 с.

Ігор Кушко, Мар'яна Кушко

Польський військовий діяч з Погребища – Ржевуський Адам Адамович

Погребищенська земля – стародавній надросянський край. Вона знала багато видатних історичних постатей, серед них особливе місце займає родина графа Адама-Лаврентія Ржевуського. Один із відомих військових діячів є Адам Адамович Ржевуський. Він присвятив своє життя військовій службі. Адам відзначився у 1831 році під час придушення польського повстання, був нагороджений золотою шаблею, орденом і дослужився до чину генерал-ад'ютанта при царському дворі. Після другого польського повстання, у 1860 роках він став командувачем військами Київського військового округу, а після служби, купив Верхівнянський маєток, де й помер.

Головною метою даної статті є дослідити основні факти з життя генерала Ржевуського Адама Адамовича (1805 – 1888 рр.) та його вплив на розвиток погребищенського краю.

При дослідженні даної проблеми були використані публікації обласних періодичних видань, а також матеріали державного архіву Вінницької області.

Ржевуський Адам – військовий діяч, народився 5 січня 1805 р., був сином – Адама Вавжинця та Юстини Рдултовських¹. Студіював у Інженерній академії у Відні. Поступив на